مجلّهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال هفدهم، شمارهٔ دوم، تابستان ۱۴۰۵

مقاله اصیل پژوهشی
(تاریخ پزشکی)

طبابت در غیاب طبیب: کتاب‌شناسی توصیفیِ گونهٔ نگارشی «مَن لا یحضره الطبیب» و بررسی تطوّر تاریخی آن

مرجان حسین‌پور[الف]، حامد آرضائی[ب]*، محمد صدر[ب]

[الف]گروه تاریخ پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران
[ب]مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی-طب ایرانی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

چکیده

گونهٔ نگارشی و سنت تألیفی من لایحضره الطبیب (دستورالعمل‌های پزشکی برای زمان غیاب طبیب)، یکی از جریان‌های ارزشمند، کاربردی و تأثیرگذار در تاریخ نگارش متون پزشکی است. این گونه با هدف آموزش خودمراقبتی، ارتقای سطح حفظ‌الصحهٔ عمومی و ارائهٔ راهکارهای درمانی پایه با استفاده از مفردات در دسترس، برای مواقع دسترسی‌نداشتن به پزشکان حاذق شکل گرفت. ریشه‌های تاریخی این سنت را می‌توان در متون مکاتب طبی باستان ردیابی کرد، اما در دورهٔ تمدن اسلامی به سطح بالایی از شکوفایی و بلوغ ساختاری دست یافت. از آنجا که این جریان مهم تاریخی کمتر با رویکرد گونه‌شناختیِ یکپارچه مطالعه و بررسی شده است، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، معرفی جامع و بررسی تطور تاریخیِ این گونهٔ نگارشی انجام شد. این مطالعهٔ کیفی با رویکرد توصیفی-تاریخی و کتاب‌شناختی، بر پایهٔ کاوش نظام‌مند در فهرست‌های معتبر نسخ خطی داخلی و خارجی (نظیر فنخا، الفهرست، گالیکا و ششن) و پایگاه‌های دادهٔ علمی سامان یافته است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که آثار مرتبط با این گونهٔ نگارشی را می‌توان در دو دستهٔ کلان طبقه‌بندی کرد: «آثار مفقود» که تنها نامشان در متون تاریخی بازمانده (مانند رساله‌های روفس افسوسی، اوریباسیوس، فیلاگریوس و عیسی بن ماسه) و «نسخه‌های خطی موجود» که دست‌نویس آنها محفوظ است (از جمله آثار ماندگار محمد بن زکریای رازی، ابن‌جمیع، ابن‌آکفانی، ابن‌عجلانی، جمال‌الدین طبیب و ازرقی یمنی). نتایج گواه آن است که رساله‌های این گونهٔ تألیفی، علی‌رغم اشتراک در رسالت بنیادینِ عمومی‌سازی علم پزشکی، از منظر ساختار نظری و وسعت محتوا تفاوت‌هایی عمده‌ای دارند. درنهایت، متون گونهٔ من لا یحضره الطبیب علاوه بر ایفای نقش کلیدی در عمومی‌سازی دانش و حفظ مواریث درمانی بومی، فراتر از مرزهای دانش پزشکی رفته و در تدوین آثار مرجع سایر حوزه‌های علوم اسلامی نیز به‌عنوان الگویی ساختاری و مفهومی مورد استفاده قرار گرفته‌اند و شناخت آنها دریچه‌ای نو به تاریخ بهداشت عمومی می‌گشاید.

کلیدواژه‌ها: تاریخ پزشکی؛ خودمراقبتی؛کتاب‌شناسی توصیفی؛ نسخ خطی پزشکی؛ محمد بن زکریای رازی

تاریخ دریافت: اردیبهشت ۱۴۰۵
تاریخ پذیرش: تیر ۱۴۰۵

مقدمه

سبک نگارشی و گونهٔ تخصصی من لایحضره الطبیب (به معنای: برای کسی که طبیب نزد او حاضر نیست)، درحقیقت پاسخی تاریخی، خردمندانه و عمل‌گرایانه به یکی از نیازهای بنیادین و دیرینهٔ جوامع بشری در زمینهٔ حفظ سلامت، پیشگیری از بیماری‌ها و مداوای امراض بوده است. در ادوار گذشته و جوامع پیشامدرن، موانع متعددی بر سر راه دسترسی همگانی به خدمات درمانیِ مطلوب وجود داشت. عواملی نظیر فواصل جغرافیایی پهناور میان شهرها و روستاها، خطرات و زمان‌بربودن سفرهای طولانی، هزینه‌های سرسام‌آور تأمین داروهای کمیاب و دستمزدهای بالای درمان و از همه مهم‌تر محدودیت در دسترسی به پزشکان حاذق و کارآزموده، شرایطی

Please cite this article as:
Hosseinpour M, Arezaei H, Sadr M. Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the “Man Lā Yaḥḍuruhu al-Ṭabīb” genre abstract. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2026;17(2):95-106.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

* فرد مسئول مکاتبات: Arezaei.a@iums.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

را ایجاب می‌کرد تا نخبگان پزشکی دست به کار تدوین راهنماهای خودمراقبتی و درمانی شوند. این راهنماها عمدتاً مبتنی بر استفاده از داروهای در دسترس، گیاهان دارویی بومی و مفرداتِ ساده‌ای بودند که عموم مردم توانایی تهیه و استفاده از آنها را داشتند.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که سابقهٔ شکل‌گیری این گونهٔ نگارشی به پیش از ظهور اسلام و دوران شکوفایی طب باستان بازمی‌گردد. ریشه‌های معرفت‌شناختی و الگوهای اولیهٔ این سبک نوشتاری را می‌توان در متون پزشکی باستان، به‌ویژه در مکاتب طبی یونان و روم باستان و در آثار طبیبان دلسوزی جست‌وجو کرد که فراتر از طبابت درباری، رساله‌هایی برای عامهٔ مردم می‌نگاشتند. تواریخ و تذکره‌های پزشکی نام شماری از این نویسندگان پیشگام را در سینهٔ خود حفظ کرده‌اند که نشان از دغدغه‌مندی آنان نسبت به سلامت عمومی دارد.

با انتقال مواریث علمی باستان به جهان اسلام از طریق نهضت ترجمه، این سنت نگارشی در تمدن اسلامی نه‌تنها حفظ شد، بلکه به بالاترین سطح از شکوفایی، بلوغ ساختاری و غنای محتوایی خود رسید. در این دوران، رساله‌های متعددی تحت عنوان دقیق من لایحضره الطبیب یا با عناوین و اهدافی کاملاً مشابه به رشتهٔ تحریر درآمد. مخاطب هدفِ این آثار طیف وسیع و متنوعی از جامعه را در بر می‌گرفت؛ از عامهٔ مردم و روستانشینانی که نیازمند راهکارهای اورژانسی و درمان‌های اولیه بودند، تا تاجران و مسافران و حتی پزشکان تازه‌کاری که در شرایط خاص، بحران‌ها و مناطق دورافتاده با محدودیت‌های شدید ابزاری و کمبود امکانات دارویی مواجه می‌شدند.

در میان تمامی آثار تألیف‌شده در این گونهٔ خاص، بی‌شک شناخته‌شده‌ترین، جامع‌ترین و شاخص‌ترین اثر، کتاب من لا یحضره الطبیب تألیف دانشمند، کیمیاگر و پزشک نامدار ایرانی، ابوبکر محمد بن زکریای رازی (حدود ۲۵۱ تا ۳۱۳ هق) است. رویکرد بالینی کم‌نظیر رازی و دقت نظر او در ساده‌سازی مفاهیم پیچیدهٔ پزشکی برای عموم، سبب استقبال گسترده از این اثر در محافل علمی و عمومی شد؛ به‌طوری‌که دست‌نویس‌ها، استنساخ‌ها و ترجمه‌های متعددی از آن به زبان‌های مختلف در کتابخانه‌های سراسر جهان به یادگار مانده است. اهمیت بنیادین و نفوذ بسیارِ این رساله تا حدّی بود که ساختار مفهومی و حتی عنوان آن، از مرزهای انحصاری دانش پزشکی فراتر رفت و به یک الگوی تثبیت‌شده برای نگارش آثار کلیدی در سایر شاخه‌های علوم اسلامی تبدیل شد؛ درخشان‌ترین نمونهٔ این تأثیرپذیری میان‌رشته‌ای را می‌توان در تدوین کتاب ارزشمند و مرجع حدیثی_فقهی من لایحضره الفقیه، اثر عالم بزرگ شیعه، شیخ صدوق (ابن‌بابویه، ۳۰۶ تا ۳۸۱ هق) به‌وضوح مشاهده کرد.

با وجود شهرت فراوان و جایگاه مهم اثر رازی، آسیب‌شناسی پژوهش‌های تاریخ پزشکی نشان می‌دهد که گونهٔ نگارشی من لایحضره الطبیب به‌عنوان یک جریان ممتد، پیوسته و هدفمند در تاریخ پزشکی، کمتر به‌صورت یکپارچه، جامع و با رویکرد گونه‌شناختی (Typological) مطالعه شده است. واقعیت آن است که پس از رازی و حتی قرن‌ها پیش از او، آثار متنوعی با این مضمون و رسالت تألیف شده‌اند که سرنوشت‌های تاریخی متفاوتی یافته‌اند. شماری از این رساله‌ها در کوران حوادث تاریخی، جنگ‌ها و کتاب‌سوزی‌ها برای همیشه مفقود شده و امروزه تنها نامی از آنها در تذکره‌ها، متون کتاب‌شناختی و کتاب‌های تاریخ طب به یادگار مانده است؛ در مقابل، شماری دیگر از این دست‌نویس‌ها جان سالم به در برده و به‌صورت پراکنده در گنجینه‌ها، آرشیوها و کتابخانه‌های نسخ خطی در سراسر جهان نگهداری می‌شوند که بسیاری از آنها هنوز به‌طور کامل شناسایی، فهرست‌نویسی، تصحیح و معرفی نشده‌اند. این پراکندگی اطلاعات و فقدان یک چشم‌انداز جامعِ کتاب‌شناختی، تا به امروز مانع از شناخت دقیق سیر تطور تاریخی و تحلیل ساختاری این گونهٔ نگارشی شده است.

با توجه به ضرورت غیرقابل‌انکار حفظ مواریث مکتوب پزشکی و اهمیت وافر شناخت این حلقهٔ مفقوده از تاریخ علم و بهداشت عمومی، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، معرفی نظام‌مند و ارائهٔ یک کتاب‌شناسی توصیفی‌ـتحلیلی از گونهٔ نگارشی من لایحضره الطبیب سامان یافته است. در این راستا، تلاش مجدانه‌ای صورت گرفته تا با اتخاذ رویکردی پژوهشی و بهره‌گیری از روش‌های کتابخانه‌ای‌ـتوصیفی، ضمن ردیابی و معرفی

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

آثار مفقود در منابع دست‌اول، نسخه‌های خطی موجود نیز در حد امکان استخراج، دسته‌بندی و معرفی شوند. امید می‌رود دستاورد این پژوهشِ پایه‌ای بتواند بستر علمی مناسبی را برای پژوهش‌های آتی، تصحیح متون، مقایسهٔ تحلیلی این متون با یکدیگر و همچنین سنجش انتقادی آنها با اثر جریان‌ساز رازی فراهم آورد.

پیشینهٔ پژوهش

مرور پیشینهٔ مطالعات در حوزهٔ تاریخ پزشکی نشان می‌دهد که تا کنون بررسی جامع و مستقلی معطوف به معرفیِ گونه‌شناسی و کتاب‌شناسیِ آثار مدون در سبک من لا یحضره الطبیب (طبابت در غیاب طبیب) صورت نپذیرفته است. غالب پژوهش‌های پیشین، تمرکز خود را منحصراً بر رسالهٔ من لا یحضره الطبیب، اثر نامدار محمد بن زکریای رازی، و ترجمه‌های آن معطوف داشته‌اند؛ رویکرد این دسته از مطالعات نیز عموماً به تصحیح، معرفی نسخ و یا واکاویِ ساختار و محتوای این رساله محدود مانده است.

در حوزهٔ معرفی و تحلیل اثر رازی، محمدمهدی اصفهانی در مقدمهٔ اثری با عنوان مجموعه‌ای از برخی آثار طبی رازی ...، ضمن معرفی رسالهٔ یادشده، به تبیین گزارش‌های مندرج در فهارسِ نسخ و شروح آن پرداخته، اما به دیگر آثارِ این گونهٔ نگارشی اشاره‌ای نکرده است. بابک رشنوزاده نیز طی دو مقالهٔ موجز، تنها به معرفی اجمالی اثر رازی و انگیزهٔ تألیف آن پرداخته است. آمنه باقری در مطلع مقالهٔ خویش با عنوان «تحلیل ساختاری‌ـمحتوایی کتاب من لا یحضره الطبیب ...»، پیش از ورود به تحلیل رسالهٔ رازی، به‌طور گذرا به معرفیِ برخی از رسایل متعلق به این سنت نگارشی اهتمام ورزیده است. همچنین در عرصهٔ نسخه‌پژوهی، نسخهٔ خطیِ رسالهٔ رازی محفوظ در کتابخانهٔ مجلس، با مقدمهٔ احسان‌الله شکراللهی به‌صورت عکسی (فاکسیمیله) به چاپ رسیده که مریم میرشمسی گزارشی از آن را ارائه داده است.

در ساحتِ تصحیح رسالهٔ رازی، کوشش‌های متعددی نظیر تصحیح محمود الحاج قاسم محمد، محمد رکابی الرشید و محمد امین الضناوی شایان ذکر است (الحاج قاسم محمد در مقدمهٔ خویش به‌طور اجمالی به برخی دیگر از آثارِ این حوزه اشاره کرده است).

بخش دیگری از پژوهش‌ها به سنت ترجمه‌های کهن فارسی از رسالهٔ رازی اختصاص یافته است. از جملهٔ این متون، کتاب تحفهٔ سلیمانیه نگاشتهٔ علاءالدین محمّد طبیب است که درواقع ترجمه‌ای فارسی از کتاب من لا یحضره الطبیب رازی در دورهٔ صفویه محسوب می‌شود. این اثر به همت ناصر رضائی‌پور و پریسا مزینی و با مقدمهٔ مختصر محمدمهدی اصفهانی به طبع رسیده است. در همین راستا، مرضیه میرهاشمی در مقاله‌ای به معرفی این ترجمهٔ فارسی پرداخته و ندا احمدی نیز با رویکردی تحلیلی‌تر، رابطهٔ ترجمه‌های کهن فارسیِ این اثر را با متن اصلیِ عربیِ رازی مورد مداقه قرار داده و ابوتراب نفیسی نیز ترجمهٔ معاصری از این کتاب را به زبان فارسی ارائه کرده است.

افزون بر پژوهش‌های متمرکز بر اثر رازی، در خصوص سایر متون این گونه تنها می‌توان به تصحیح کتاب غُنْیَةُ اللّبیب عِندَ غَیبَةِ الطّبیب (تألیف محمد بن ابراهیم اکفانی) توسط صالح مهدی عباس اشاره کرد.

خلأ پژوهشی و هدف مقاله

با عنایت به پیشینهٔ یادشده، آشکار می‌شود که سایر رسایل و کتاب‌های تألیف‌شده در گونهٔ نگارشیِ من لا یحضره الطبیب، تاکنون در قالب یک منظومهٔ منسجم شناسایی و معرفی نشده‌اند. از این‌رو، هدف اصلی مقالهٔ حاضر، شناسایی، معرفی و گونه‌شناسیِ منسجمِ این آثار است تا از رهگذر آن، ضمن پرکردن این خلأ پژوهشی، انگیزه و بستر مناسبی به‌منظور تصحیح انتقادی این رسایل فراهم آید؛ امری که بی‌تردید زمینه‌سازِ بررسی و مقایسهٔ تحلیلیِ این آثار با یکدیگر و به‌ویژه با اثر جریان‌سازِ رازی در پژوهش‌های آتی خواهد بود.

مواد و روش‌ها

نوع مطالعه و رویکرد پژوهش

پژوهش حاضر از منظر روش‌شناسی، یک مطالعهٔ کیفی با رویکرد توصیفی‌ـتاریخی و کتاب‌شناختی است که ساختار آن بر پایهٔ تحقیقات نظام‌مند کتابخانه‌ای، اسنادی و نسخه‌شناسی

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

شکل گرفته است. ماهیت و ذات این پژوهش ایجاب می‌کرد تا فرآیند گردآوری اطلاعات به‌صورت مرحله‌ای، گام‌به‌گام و با تمرکز دقیق بر ردیابی، بازیابی و مطالعهٔ انتقادی منابع مکتوب (اعم از چاپی و دیجیتال) و دست‌نویس‌های کهن صورت پذیرد. از این‌رو، معماری پژوهش از گام نخست تا انتها بر پایهٔ استخراج داده‌ها از متون تاریخی، داده‌کاوی در آرشیوها، تطبیق متون و تحلیل کتاب‌شناختی، استوار بوده است.

راهبرد جست‌وجو و پایگاه‌های اطلاعاتی

به‌منظور شناسایی، استخراج و اعتبارسنجی آثار مرتبط با گونهٔ نگارشی من لا یحضره الطبیب، یک فرآیند جست‌وجوی جامع و چندوجهی در دو سطح کلان «فهرست‌های نسخ خطی» و «پایگاه‌های دادهٔ علمی و استنادی» طراحی و اجرا شد. کلیدواژه‌های اصلی مورداستفاده در این جست‌وجو شامل ترکیبات مرتبط با نام این گونهٔ نگارشی (به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی)، نام مؤلفان شناخته‌شدهٔ آن و مفاهیم مرتبط با خودمراقبتی در تاریخ طب بود.

فهرست‌های نسخ خطی (کاغذی و برخط)

به‌منظور ردیابی دست‌نویس‌های موجود در گنجینه‌ها و کتابخانه‌های داخلی و خارجی، پایگاه‌های مرجع و فهارس متعددی به دقت تورق و به‌صورت الکترونیکی بررسی شدند. مهم‌ترین این منابع مرجع عبارت‌اند از: سامانهٔ جامع «الفهرست» (المرجع الشامل للمخطوطات العربیة و الإسلامیة مستقر در بریتانیا)، پایگاه دیجیتال «گالیکا» (متعلق به کتابخانهٔ ملی فرانسه)، سامانهٔ پیشرفتهٔ «قلموس» (Qalmos در آلمان)، فهارس تخصصی «ششن» (فهرست مخطوطات الطب الإسلامی در کتابخانه‌های ترکیه)، پایگاه ملی «فنخا» (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران) و همچنین «معجم المخطوطات العراقیة» (عراق).

پایگاه‌های علمی و نشریات تخصصی

پس از شناسایی اولیهٔ نسخه‌ها و کتاب‌ها، به‌منظور مطالعهٔ عمیق‌تر، اصالت‌سنجی متون، رفع ابهامات تاریخی و بررسی پیشینهٔ پژوهش‌های انجام‌شده پیرامون این آثار و مؤلفان آنها در مجامع علمی ایران و جهان، پایگاه‌های استنادی و علمی معتبری نظیر شبکهٔ جهانی WorldCat، پایگاه Google Scholar، کتابخانهٔ دیجیتال Google Books و پایگاه‌های مقالات Project MUSE و JSTOR به‌طور سیستماتیک جست‌وجو و به‌صورت موشکافانه ارزیابی شدند.

معیارهای ورود و خروج داده‌ها

با توجه به گستردگی متون پزشکی در تمدن اسلامی، اتخاذ معیارهای دقیق برای ورود منابع به این پژوهش الزامی بود. معیار اصلی و قطعیِ ورود آثار به دایرهٔ تحلیل، تطابق صریح و بلامنازع عنوان کتاب یا محتوای مقدمه و متن رساله با رسالت ذاتی گونهٔ نگارشی من لا یحضره الطبیب بود؛ به این معنا که اثر باید به‌تصریح با هدف «طبابت در شرایط غیاب طبیب»، ترویج «خودمراقبتی» و استفاده از «مفردات ساده و در دسترس» برای عامهٔ مردم نگاشته شده باشد. در مقابل، آثاری که صرفاً در حوزهٔ طب عمومی، داروسازی تخصصی (اقراباذین‌ها) یا مباحث نظری و کاربردی طب (کناش‌ها) و یا بخش خاصی از بیماری‌شناسی (مثلاً چشم‌پزشکی) نگاشته شده و فاقد این رویکرد اختصاصی و عامه‌فهم بودند، براساس معیارهای خروج، از دایرهٔ تحلیل کتاب‌شناختی این مقاله کنار گذاشته شدند.

منابع بنیادین پژوهش

داده‌های خام و اصلی این تحقیق مستقیماً از طریق مطالعه، استخراج و بررسی مستقیم دو دسته از منابع (اولیه و ثانویه) گردآوری و تجمیع شده‌اند. مهم‌ترین کتاب‌های مرجع، تذکره‌های زندگی‌نامه‌نگار (بیوگرافیک) و دست‌نویس‌هایی که پیکرهٔ اصلی ساختار و محتوای این پژوهش بر ستون‌های آنها استوار است، عبارتند از:

۱. منابع تاریخ‌نگارانه و کتاب‌شناختی: کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء اثر ابن‌ابی‌اصیبعه (به‌عنوان منبعی جامع در تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی تا میانهٔ سدهٔ هفتم هق)، مجموعهٔ تاریخ نگارش‌های عربی فؤاد سزگین، کتاب فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریة ـ الطب و الصیدلة به قلم سامی

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

خلف حمارنة، و فهرس مخطوطات الطب الإسلامي في مكتبات تركيا تدوين رمضان ششن و همکاران.

۲. رساله‌ها و متون اصلی (نسخ خطی): رسالهٔ تأثیرگذار من لا یحضره الطبیب اثر محمد بن زکریای رازی، نسخهٔ خطی فیما یعتمده حیث لا یجد طبیباً اثر پزشک مصری ابن‌جُمَیع، رسالهٔ غنیة اللبیب عند غیبة الطبیب اثر ابن‌اکفانی و دست‌نویسِ نیازمندِ تصحیحِ نزهة الأریب حیث لم یوجد الطبیب اثر جمال‌الدین طبیب.

نحوهٔ تحلیل داده‌ها

پس از اتمام فرآیند خطیر جمع‌آوری منابع و تصویر نسخ، داده‌های به‌دست‌آمده با اتخاذ رویکردی تحلیلی-توصیفی تفکیک و طبقه‌بندی شدند. در این مرحلهٔ حساس از پژوهش، آثار شناسایی‌شده به‌منظور سازمان‌دهی منطقیِ اطلاعات، جلوگیری از هر گونه ابهام مفهومی و انتقال موثق و شفاف اطلاعات به خوانندهٔ دانشگاهی، به دو دستهٔ کلان تقسیم شدند: دستهٔ نخست «آثار مفقود» (آثاری که اصل آنها از میان رفته و تنها نامشان در متون تاریخی به جای مانده است) و دستهٔ دوم «نسخه‌های موجود» (آثاری که حداقل یک نسخهٔ خطی از آنها در دسترس است). درنهایت، ویژگی‌های ساختاری، مؤلفه‌ها، سبک نگارشی، زندگی‌نامهٔ علمی مختصر مؤلفان و جایگاه تاریخی هر اثر در بستر زمان به‌طور جامع توصیف و به‌صورت انتقادی واکاوی شد.

یافته‌ها

برآیند کاوش‌ها و جست‌وجوهای نظام‌مند در انبوه منابع کتاب‌شناختی، متون تاریخی و فهرست‌های نسخ خطی در سطح بین‌المللی، به شناسایی مجموعه‌ای ارزشمند و قابل‌توجه از آثار مرتبط با گونهٔ نگارشی من لا یحضره الطبیب منجر شد. این یافته‌های متنی، که از حیث بازهٔ زمانی گستره‌ای وسیع از دوران شکوفایی طب باستان تا قرون متأخر اسلامی را در بر می‌گیرند، به‌روشنی گواه تداومِ پویا و مستمرِ یک سنت علمی ریشه‌دار در حوزهٔ راهبردیِ «پزشکی برای عموم» و «خودمراقبتی» هستند. به‌منظور ارائهٔ یک تحلیل شفاف، ساختارمند و قابل‌استناد، کلیهٔ آثار شناسایی‌شده ابتدا در جدول۱ به‌صورت چکیده و تجمیعی ارائه شده و در ادامه، ذیل دو بخش مجزا و تفصیلی به‌طور موشکافانه تحلیل شدند: بخش نخست به آثار مفقودی اختصاص دارد که گرچه امروزه اثری از نسخه‌های مکتوب آنها برجا نمانده، اما پیشینهٔ وجودی و اصالتشان در متون معتبر تاریخ پزشکی مسجل است (آثار مفقود) و بخش دوم به معرفی تحلیلی آثاری می‌پردازد که خوشبختانه نسخه‌های خطی آنها از گزند حوادث روزگار در امان مانده و تا به امروز باقی هستند (آثار موجود).

جدول۱. **فهرست کتاب‌شناختی آثار شناسایی‌شده در گونهٔ تألیفی من لا یحضره الطبیب**

ردیف	نام مؤلف	عنوان دقیق اثر	دورهٔ زمانی (حدودی)	وضعیت فعلی فیزیکی
۱	روفس افسوسی	تدبیر من لا یحضره الطبیب	قرن اول میلادی	مفقود
۲	اوریباسیوس	من لا یحضره الطبیب	قرن چهارم میلادی	مفقود
۳	فیلاگریوس	من لا یحضره الطبیب	قرن چهارم میلادی	مفقود
۴	عیسی‌بن‌ماسه	من لا یحضره الطبیب	قرن سوم هق	مفقود
۵	محمدِ بن زکریای رازی	من لا یحضره الطبیب	قرن چهارم هق	موجود (دارای نسخ متعدد)
۶	ابوالعشائر ابن‌جمیع	فیما یعتمده حیث لا یجد طبیباً	قرن ششم هق	موجود
۷	ابوالعشائر ابن‌جمیع	المهذب من المجرب	قرن ششم هق	موجود (انتساب نیازمند بررسی)
۸	ابن‌اکفانی	غنیة اللبیب عند غیبة الطبیب	قرن هشتم هق	موجود
۹	ابن‌عجلانی	تحفة الأریب عند من لا یحضره طبیب	قرن هشتم هق	موجود
۱۰	جمال‌الدین طبیب	نزهة الأریب حیث لم یوجد الطبیب	نامشخص (قرون میانهٔ اسلامی)	موجود (نسخهٔ برلین)
۱۱	ازرقی یمینی زبیدی	مغنی اللبیب حیث لا یوجد الطبیب	قرن نهم هق	موجود

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

بخش اول: آثار مفقود و بازمانده در منابع تاریخی

در این بخش از یافته‌ها، به معرفی کتاب‌شناختی و بررسی جایگاه چهار اثری پرداخته می‌شود که اگرچه با کمال تأسف هیچ نسخه‌ای از آنها به دست ما نرسیده و مفقودالاثر محسوب می‌شوند، اما نام، نشان و در مواردی بخش‌هایی از محتوای آنها به‌واسطهٔ نقل‌قول‌ها، در منابع تاریخ‌نگاری و کتاب‌شناسی پزشکی دورهٔ اسلامی با دقت ثبت و ضبط شده است که نشان از اهمیت تاریخی آنها دارد.

۱) تدبیر من لا یحضره الطبیب، اثر روفس افسوسی

روفس افسوسی (Rufus of Ephesus)، که از پزشکان برجسته و صاحب‌نام مکتب یونان در قرن اول میلادی به‌شمار می‌رود، شخصیتی است که به روایت ابن‌ابی‌اصیبعه در زمان حیات خود، طبیبی بی‌همتا و مرجعی علمی محسوب می‌شده است. جایگاه علمی او تا حدی است که حتی شخصیتی چون جالینوس، به‌عنوان تأثیرگذارترین چهرهٔ پزشکی دورهٔ باستان متأخر، در آثار خویش از او به نیکی یاد کرده و مقام علمی و تشخیصی او را به‌صراحت ستوده است (۱، ۲). نکتهٔ حائز اهمیت آن است که اگرچه در قدیمی‌ترین متون و منابع تاریخ پزشکی جهان اسلام (مانند آثار اسحاق بن حنین) ذکری از نام او به میان نیامده، اما شخصیتی همچون محمد بن زکریای رازی با درک عمیق از جایگاه او، بیش از هر پزشک مسلمان دیگری به متون و تجربیات روفس استناد کرده است (۳).

وجود کتابی مستقل از او تحت عنوان *تدبیر من لا یحضره الطبیب* که در دو مقاله (رساله یا فصل کلان) تدوین شده بوده، توسط منابع معتبری چون ابن‌ندیم در کتاب الفهرست و ابن‌ابی‌اصیبعه در کتاب عیون الأنباء تأیید و تضمین شده است. همچنین، رازی در مکتوبات خود از این اثر با عنوان مشابه کتاب إلی من لا یجد طبیباً یاد کرده که نشان می‌دهد این کتاب در قرون اولیهٔ اسلامی در دسترس دانشمندان مسلمان بوده است (۳).

۲). من لا یحضره الطبیب، اثر اوریباسیوس

اوریباسیوس (Oribasius)، پزشک نامدار یونانی در اواخر عصر باستان (قرن چهارم میلادی) و طبیب مقرب و مخصوص ژولیان، امپراتور روم، شخصیتی است که در تاریخ علم عمدتاً به‌دلیل گردآوری، تلخیص و تدوینِ دایرةالمعارفی و نظام‌مند آثار پزشکان متقدم، به‌ویژه حفظ مواریث جالینوس، شهرت بسزایی دارد (۳). در متون اسلامی، ابن‌ابی‌اصیبعه برای تمایز او از طبیب دیگری به همین نام، او را با لقب افتخارآمیز «صاحب الکنانیش» (نویسندهٔ مجموعه تألیفات جامع پزشکی) (۱) معرفی می‌کند. گفتنی است که آثار جامع او به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع ورودی، مورد اقتباس و استفادهٔ گستردهٔ رازی در تدوین الحاوی و المنصوری قرار گرفته است (۳).

دانشمند معاصر، فؤاد سزگین در تاریخ نگارش‌های عربی، صراحتاً اثری با عنوان من لایحضره الطبیب را به اوریباسیوس نسبت می‌دهد و با استناد به متون متأخر اشاره می‌کند که گیاه‌شناس و داروشناس بزرگ، ابن‌بیطار در نگارش کتاب المغنی از محتوای این رساله بهره‌برداری کرده است (۳). با وجود این، از آنجا که در فهرست آثار اوریباسیوس، که توسط ابن‌ابی‌اصیبعه در عیون الأنباء ارائه شده، نامی از این کتابِ خاص برده نشده، تأیید و بررسی اصالت انتساب این اثر نیازمند مطالعات و پژوهش‌های تکمیلی و تطبیقی در میان قطعات متون یونانی و ترجمه‌های آن است (۱).

۳) من لا یحضره الطبیب، اثر فیلاگریوس

فیلاگریوس (Philagrius)، پزشک شهیر یونانی و از پیروان مکتب طبی التقاطی که در قرن چهارم میلادی و هم‌زمان با تحولات بزرگ اواخر امپراتوری روم می‌زیست (۳). ابن‌ابی‌اصیبعه در بررسی‌های تاریخی خود، نام او را با احترام در زمرهٔ پزشکان برجستهٔ پس از دوران جالینوس آورده است (۴)؛ هرچند که در گذر زمان، بخش بزرگی از دانشنامهٔ عظیم پزشکیِ هفتادجلدی او دستخوش نابودی شده و از میان رفته است (۵)، اما خوشبختانه قطعات، منقولات و بریده‌هایی از نوشته‌های ارزشمند او در لابه‌لای آثار پزشکان یونانی و به‌ویژه در کتاب‌های اطبای عربی‌نویس متأخر، بالأخص در دانشنامهٔ مفصّل الحاوی اثر رازی، به‌صورت نقل‌قول حفظ شده است (۳). ابن‌ابی‌اصیبعه در شرح‌حال او، به‌صراحت و بدون ابهام، نگارش کتابی با عنوان دقیق من لایحضره الطبیب را در شمار تألیفات

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

او ذکر کرده است که نشان از رواج این گونه در روم باستان دارد (۱).

۴) من لا یحضره الطبیب، اثر عیسی بن ماسه

عیسی بن ماسه، از جمله پزشکان فاضل در قرن سوم هق در حوزهٔ تمدنی خراسان بزرگ به‌شمار می‌آمد. مورخانی چون ابن‌ابی‌اصیبعه ضمن ستایش فراوان از مهارت بالینی و روش‌های درمانی منحصربه‌فرد او، تألیف کتاب من لایحضره الطبیب را به‌صراحت به ایشان نسبت می‌دهند. (۶). جایگاه علمی او به حدی بوده که ابوریحان بیرونی در کتاب‌های خود، او را به‌عنوان پزشک ارشد و رئیس بیمارستان شهر تاریخی مرو معرفی کرده است (۵). با وجود آن‌که امروزه اطلاعات و جزئیات اندکی دربارهٔ ابعاد مختلف زندگی‌نامهٔ او در دست است، اما نقل‌قول‌های متواتر و متعدد از آراء و تجربیات او در آثار درجه‌اول و معتبری چون الحاوی رازی و الجامع لمفردات الأدویة و الأغذیة اثر ابن‌بیطار، به‌روشنی نشان از اعتبار بالا، نفوذ کلام و جایگاه علمی والای او در میان پزشکان دورهٔ اسلامی دارد (۷، ۸).

بخش دوم: آثار موجود (نسخه‌های خطی بازمانده و محفوظ)

در این بخش از نتایج، به توصیف، تحلیل و معرفی آثاری پرداخته می‌شود که خوشبختانه علاوه بر ثبت نامشان در منابع کتاب‌شناختی و تاریخ پزشکی، دست‌نویس‌ها و نسخه‌های خطیِ فیزیکی آنها نیز از گذرگاه پرآشوب تاریخ عبور کرده، تا به امروز در کتابخانه‌ها محفوظ مانده و برای مطالعات نسخه‌شناختی در دسترس پژوهشگران قرار دارند.

۱) من لا یحضره الطبیب، اثر محمد بن زکریای رازی

ابوبکر محمد بن زکریای رازی (متوفی حدود ۳۱۳ هق)، پزشک، کیمیاگر و دانشمند برجستهٔ ایرانی (۹) نامدارترین مؤلف در تاریخ گونهٔ نگارشی من لایحضره الطبیب است. اگرچه او در پهنهٔ تاریخ علم عموماً به‌دلیل ابداعات بالینی (مانند طراحی نظام‌مند استفاده از گروه کنترل در کارآزمایی‌های بالینی اولیه) (۱۰) و تألیف کتاب‌های دایرةالمعارفی‌اش (چون الحاوی) شناخته می‌شود، اما تألیف رسالهٔ من لایحضره الطبیب نمایانگر عمق توجه ویژه، دغدغه‌مندی اجتماعی و احساس مسئولیت او نسبت به طب عمومی، ارتقای سطح بهداشت جامعه و ترویج خودمراقبتی است.

این رساله، اثری کاربردی، بدیع و شناخته‌شده در پهنهٔ تاریخ پزشکی است که نسخه‌های خطی فراوان و استنساخ‌های آن در سراسر جهان، مستقیماً نشان از تداول گسترده، مقبولیت عام و کاربرد فراوانش در محافل علمی و خانه‌های مردم دارد. فؤاد سزگین در بررسی‌های خود، دست‌کم شش نسخهٔ معتبر از آن را در کتابخانه‌های ایران، هند (کتابخانه‌های بانکی‌پور و پاتنه) و بغداد شناسایی و معرفی کرده است (۳). علاوه بر این، نسخه‌های متعددی از این اثر ارزشمند در آرشیوهای ترکیه، لایدن هلند، کتابخانهٔ منچستر و تونس ردیابی شده‌اند (۱۱). این کتاب به‌دلیل اهمیت فراوانِ کاربردی و زبان قابل‌فهمش، در طول تاریخ بارها مورد تصحیح، شرح و ترجمه قرار گرفته است؛ از جمله نمونه‌های بارز آن می‌توان به ترجمه‌ای در دورهٔ صفوی با نام تحفهٔ سلیمانیه (که به همت علاءالدین محمد طبیب به انجام رسید) و در دوران معاصر، ترجمهٔ روان آن به قلم دکتر ابوتراب نفیسی در سال ۱۳۶۳ هش اشاره کرد (۱۲).

ساختار هندسی و معماری این اثر، کاملاً منسجم، هدفمند و عمل‌گرایانه طراحی شده است؛ رازی با هوشمندی تمام و آگاهانه، از پرداختن به مباحث تئوریک و نظریِ پیچیدهٔ پزشکی اجتناب ورزیده و مطالب کتاب را در قالب ۳۷ بابِ منسجم و به‌صورت موضعی‌ـآناتومیک (براساس جایگاه اعضای بدن به‌ترتیب از سر تا پا) [از بیماری‌های سر تا بیماری‌های پا، یا روش معروف به مِن القَرن إلی القَدَم] دسته‌بندی کرده است (۹). او در هر باب، به زبانی شیوا و عملی به شرح علائم بیماری‌ها و نحوهٔ درمان فوری آنها با استفاده از ابزارها و مفرداتِ موجود در منازل، برای افرادی که مطلقاً فاقد دسترسی به پزشک هستند، پرداخته است.

۲) فیما یعتمده حیث لا یجد طبیباً، اثر ابن‌جُمیع

شیخ موفق‌الدین هبةالله بن زین بن حسن بن افرائیم بن یعقوب بن اسماعیل بن جُمیع اسرائیلی، مکنی به ابوالعشائر

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

(ابوالمکارم) و ملقّب به شمس‌الریاسه (متوفی ۵۹۴ هق) (۱۳، ۱۴)، یکی از پزشکان بسیار برجسته، حاذق و نامدار مصری بود که در دربار ایوبیان منصب طبابت مخصوصِ سلطان صلاح‌الدین ایوبی را بر عهده داشت (۱۵، ۱۶). رسالهٔ اختصاصی او در این گونهٔ نگارشی، درحقیقت رساله‌ای ارزشمند است که تنها شاهد آن در یک مجموعهٔ خطیِ جامع (شامل ۹ رسالهٔ متنوع پزشکی) امروزه در گنجینهٔ نسخ خطی مجموعه احمد ثالث (مستقر در موزهٔ توپقاپی ترکیه، ذیل شماره ثبت ۲۱۳۶) نگهداری می‌شود و از اهمیت نسخه‌شناختی بالایی برخوردار است. این رساله که بنا به شواهد تاریخی، اختصاصاً به درخواست و برای فردی صاحب‌منصب به نام قاضی ابوالقاسم علی بن حسین نگاشته شده (۱۷، ۱۸)، ساختاری مدون در ۵ باب و ۱۲ فصل دارد و محتوای آن گنجینه‌ای از دستورالعمل‌های بسیار کاربردی و توصیه‌هایی حیاتی است که مؤلف آگاهانه آنها را تحت عنوان تأکیدیِ «وصیت» برای استفاده در مواقع بحرانیِ دسترسی‌نداشتن به طبیب تدوین کرده است (۱۷، ۱۸).

۳) المهذّب من العلم المجرّب، منسوب به ابن‌جُمیع

این رساله که از منظر محتوایی با گونهٔ خودمراقبتی همپوشانی دارد نیز در فهرست‌ها به ابن‌جمیع منتسب شده و در حال حاضر نسخه‌هایی از آن در کتابخانهٔ شهر بالیکسیرِ ترکیه و همچنین مجموعهٔ ارزشمند کتابخانهٔ ظاهریه در دمشق موجود و قابل‌ردیابی است. اگرچه در گذشته برخی از پژوهشگران و نسخه‌پژوهان (از جمله علی‌اکبر دیانت) به‌اشتباه این اثر را از منظر هویتی با رسالهٔ پیشینِ ابن‌جمیع یکی پنداشته‌اند (۱۸)، اما گزارش‌های فنی و تحلیلِ عمیقِ فهرست مخطوطات ظاهریه به‌روشنی اثبات می‌کند که ساختار، فصل‌بندی و محتوای این دو اثر کاملاً متفاوت و مجزا از یکدیگر است. نسخهٔ این اثر دارای ۱۹ باب مجزا است و در آن بیماری‌های بدن براساس سنت رایج پزشکی، به‌صورت نظام‌مند و از سر تا پا (موضع‌محور) بررسی و درمان‌یابی شده‌اند (۱۹). نسخهٔ موجود در ظاهریه از نظر تاریخ کتابت مربوط به دورهٔ متأخرتر (قرن سیزدهم هق) بوده و به‌دلیل وجود اغلاط املایی و نگارشیِ کاتب، بررسی دقیق‌تر، اصالت‌سنجی نهایی و تصحیح انتقادیِ آن نیازمند دسترسی فیزیکی پژوهشگران به اصل نسخه و تطبیق آن با نسخ احتمالی دیگر است.

۴) غنیة اللبیب عند غیبة الطبیب، اثر ابن‌أکفانی

شمس‌الدین محمد بن ابراهیم انصاری، دانشمند نام‌آور معروف به ابن‌آکفانی (که در سال ۷۴۹ هق در پی ابتلا به همه‌گیری ویرانگر طاعون جان به جان‌آفرین تسلیم کرد) (۲۰، ۲۱)، شخصیتی چنددانشی، پزشک و ریاضی‌دان شناخته‌شدهٔ اهل مصر بود (۲۰). مهارت، دانش عمیق و تبحر او در علم داروسازی عملی و ابداع ترکیبات خاص دارویی، در بسیاری از منابع و تواریخ معتبر تاریخی به‌کرات ستوده شده است (۲۰، ۲۲). رسالهٔ او در زمینهٔ پزشکیِ بدون طبیب، دارای اهمیت بسزایی است و خوشبختانه دست‌نویس‌هایی از آن در «مؤسسهٔ مخطوطات عربی» در قاهره (با تاریخ کتابتِ ۱۰۰۷ هق) و همچنین در موزهٔ ملی عراق در شهر بغداد محفوظ است (۲۰). گفتنی است که اهمیت این متن سبب شد تا در سال ۱۹۸۹ میلادی در جهان عرب تصحیح و چاپ شود. این اثر، برخلاف برخی متون پراکنده، ساختار هندسی و نظام‌مند دقیقی در قالب ۴ «رکن» (بخش اصلی) دارد که عبارت‌اند از: رکن اول در بیان کلیاتِ ضروریِ علم حفظ‌الصحه (بهداشت پیشگیرانه)، رکن دوم در زمینهٔ تدبیر و مدیریت بالینیِ بیماری در غیاب پزشکِ حاذق، رکن سوم شامل مجموعه‌ای از توصیه‌های کلیدیِ درمانی و نهایتاً رکن چهارم که شامل یادداشت‌ها و مستنداتی ارزشمند از خواصِ مجرب و آزموده‌شدهٔ گیاهان دارویی است (۲۰).

۵) تحفة الأریب عند من لا یحضره طبیب، اثر ابن‌عجلانی

این کتابِ ساختارمند، نگاشته و تراوشِ قلم دانشمندی به نام ابوالفضل محمد بن قاسم عجلانی (متوفی در حدود اواخر قرن هشتم هق) است. نسخهٔ خطی بازمانده از این اثر (که تاریخ استنساخ آن به قرن سیزدهم هق بازمی‌گردد) با شماره ثبت ۶۳۷ در آرشیو دانشگاه ملک عبدالعزیز در عربستان نگهداری می‌شود. تفاوت عمده، بنیادین و نقطهٔ تمایز این رساله با سایر آثار مشابه در گونهٔ خود، «رویکرد عمیقاً مزاج‌محور» مؤلف در ساختاردهی و معماری مطالب کتاب است. نویسنده با

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

نگـاهی آسیب‌شـناختی (پاتولوژیـک) براسـاس طـب اخلاطـی، محتوای کتاب را در ۵ باب مدون کرده است که ۴ بابِ نخسـتِ آن به‌طور مستقیم، انحصاری و تخصصی به روش‌هـای تـدبیر و متعادل‌سازی غلبهٔ اخلاط اربعه (شامل خلط خون یا دم، صـفرا، بلغم و سودا) اختصاص یافته و باب پنجم نیز منحصراً به بررسی و درمان بیماری‌های مـرتبط بـا ارواح سـه‌گانه و آسیب‌شناسـی اعضای اصلی (حیاتی) بدن پرداخته است (۲۳).

۶) نزهة الأریب حیث لم یوجد الطبیب، اثر جمال‌الدین طبیب

از منظر تاریخ‌نگاری، هویت دقیق، زندگی‌نامه و دورهٔ زیست مؤلفِ این اثر تا به امروز کـاملاً در هالـه‌ای از ابهـام قـرار دارد و ناشـناخته اسـت. در حـال حاضـر، تنهـا نسـخهٔ شناخته‌شـده، منحصربه‌فرد و در دسترسِ آن به شماره ثبـت آرشـیوی ۶۴۰۵ در گنجینهٔ کتابخانهٔ دولتی برلین نگهـداری می‌شـود. ایـن اثـرِ خطی شامل یک مقدمهٔ تفصیلی و ۷ مقالهٔ (بخش) مجزا اسـت. آنچه این رساله را از سایر متون متمایز می‌سازد، رویکرد نظـری مؤلـف اسـت؛ بـرخلاف رویکـرد کـاملاً و منحصـراً کـاربردی در رساله‌هایی همچون اثر عمل‌گرایانـهٔ رازی، جمال‌الـدین طبیـب تصمیم گرفته است بخش قابل‌توجهی از رسالهٔ خود (بـه‌ویژه در بخش مقدمه و فصول ابتدایی) را به تشـریح، اسـتدلال و اثبـات مبانی نظری، بنیادین و فلسفی مکتب طب جالینوسی (از جمله بحث تفصیلی پیرامـون نظریـهٔ عناصـر اربعـه، مزاج‌هـا و مبـانی تشریح اندام‌ها اختصاص دهد و تنها پس از تثبیت این پایـه‌های نظری، وارد مباحث عملی بالینی، آموزش اصـول نبض‌شناسـی، تفسیر علائم و درمان دارویی بیماری‌ها شود (۲۴).

۷) مغني اللبیب حیث لا یوجد الطبیب، اثر ازرقی یمنی زبیدی

مؤلف این اثر، ابراهیم بن عبدالرحمن ازرقـی (کـه براسـاس شواهد، دست‌کم تا سال ۸۹۰ هـق در قید حیات بـوده اسـت)، شخصیتی جامع‌الاطراف و چندبعدی اسـت کـه بـه‌طور توأمـان به‌عنوان پزشک و فقیهی برجسـته در سـرزمین یمـن شـناخته می‌شـد. (۲۵). تک‌نسـخهٔ خطـی موجـود از اثـر او، هم‌اکنـون به‌عنوان بخشی از مجموعهٔ نفـیس احمـد ثالـث (تحـت شـمارهٔ A2136) در ترکیه قرار دارد. ویژگی بـارز ایـن رسـاله در میـان همتایان خود، رویکرد تلفیقیِ مؤلـف در ادغـام «دانـش طبابـت مادی» با «رویکردهای مذهبی، معنوی و دستورات طـب النبـی (ص)» است. این نویسندهٔ فقیهـ‌ـپزشـک، هوشـمندانه در کنـار استناد به متون کلاسیکِ مرجعِ پزشکی (مانند ارجاعـات مکـرر به کتاب برءالساعة رازی)، بخش‌هـای مسـتقلی از کتـاب خـود (به‌ویژه تمرکز در بخش‌های سوم و پنجم) را کاملاً به گـردآوری احادیث پزشکیِ مأثور، تعویـذها، ادعیـهٔ شـفابخش و رقیـه‌های شرعی، که در فرهنگ اسلامی برای درمان و تسکین بیماری‌هـا کاربرد داشته‌اند، اختصاص داده است. از حیـث فرمـی، سـاختار کلی کتاب در پنج بخش اصلی تدوین، تبویب و فصل‌بندی‌شـده و از پایه‌ای‌ترین مباحث مزاج‌شناسـی نظـری تـا پیشـرفته‌ترین دستورالعمل‌های درمان موضعی اعضا را در بر می‌گیرد (۲۶).

مرزهای گونه‌شناختی و آثار مرتبط پیرامونی

در بخش پایانیِ تحلیل یافته‌ها، شایان ذکر و تأکید است که اگرچـه در طراحـی ایـن پـژوهش، جامعـهٔ هـدفِ اسـتنادیِ مـا منحصراً آثاری با تمرکز قطعی بر محوریتِ «پزشکی عمـومی در غیاب طبیب و خودمراقبتی» در نظر گرفته شده بود، امـا نبایـد از این واقعیتِ تاریخی غافل شد کـه مفهـومِ بنیـادینِ «طبابـت، درمان‌یابی و حفظ سلامت در شرایط سـختِ دسترسی‌نداشـتن به پزشک» محدود به این گونهٔ خـاص نبـوده، بلکـه انعکـاس و بازتابِ آن در دیگر شاخه‌ها، گرایش‌ها و زیرمجموعه‌های متـون پزشکی نیز به‌وضوح قابل‌ردیابی است. به‌عنوان یک نمونـهٔ بـارز، متون نگاشته‌شده در شاخهٔ «طبّ سفر» (پزشکی مسـافرت کـه بـه حفـظ سـلامت مسـافران در مسـیرهای صـعب‌العبور می‌پرداخت)، به‌مقتضای ماهیت خود بر مبنـای فـرضِ منطقـیِ «فقدان و در دسترس‌نبودن پزشکِ مقیم در طول سفر» شـکل گرفته‌اند. فی تدبیر سفر الحج اثر قسطا بن لوقا، درگذشتهٔ نیمـهٔ دوم سدهٔ سوم هق، اشاره کرد). همچنین با بررسی موشکافانه‌تر متوجه می‌شویم که حتی در برخی از متـون کـاملاً تخصصـی و جراحی‌محـور ماننـد آثـار چشم‌پزشـکی (کحـالی)، مؤلفـانِ دغدغه‌مند در بخـش مقدمـهٔ رسـاله‌هـای خـود صـراحتاً اشـاره کرده‌اند که به‌منظور جلوگیری از نابینایی بیمـاران، راهکارهـای اورژانسی و درمان‌های اولیه‌ای را برای مواقعِ حساسِ نبودِ کحال

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

(چشم‌پزشک) حاذق ارائه داده‌اند (نظیر آنچه در مقدمهٔ کتاب نور العیون اثر ابوروح محمّد بن منصور جرجانی مشاهده می‌شود). بررسیِ تطبیقیِ این قسم از متون نشان‌دهندهٔ گستردگی، عمق و رسوخِ تفکر مترقیِ «خودمراقبتی» و بهداشت همگانی در سراسر شریان‌های سنت پزشکی تمدن اسلامی است؛ هرچند که این متون، از منظر علم طبقه‌بندی و کتاب‌شناختیِ دقیق، در داخل گونهٔ مستقل، مجزا و اختصاصیِ من لا یحضره الطبیب طبقه‌بندی و جای‌دهی نمی‌شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های تحلیلی و تاریخی پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تکوین و تطور گونهٔ نگارشی من لا یحضره الطبیب، بیش از آن‌که یک پدیدهٔ تصادفی در تاریخ نگارش‌های پزشکی باشد، پاسخی ساختارمند به اقتضائات زیست‌اجتماعی و جغرافیایی جوامع پیشامدرن بوده است. محدودیت دسترسی به اطبای حاذق، فواصل طولانی مراکز جمعیتی، شیوع همه‌گیری‌ها (اپیدمی‌ها) و هزینه‌های بالای درمان، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریانی شد که اگرچه ریشه‌های معرفت‌شناختی آن در سنت‌های طب بقراطی و جالینوسی قابل‌ردیابی است، اما در دورهٔ طلایی تمدن اسلامی به بلوغ ساختاری دست یافت و به الگویی کارآمد برای ارتقای بهداشت عمومی بدل گردید.

از منظر تحلیل گفتمان متنی، مؤلفان این رساله‌ها با اتخاذ رویکردی مبتنی بر «تقلیل‌گراییِ تعمدی در مباحث نظری»، از طرح غوامض فلسفی و اصطلاحات تخصصیِ رایج در کتاب‌های درسی طب کلاسیک فاصله گرفته‌اند. این چرخش عامدانهٔ زبانی به‌سوی بیانی ساده و کاربردی، با هدف تحقق «عمومی‌سازی علم» (Popularization of Science) و مداخلهٔ سریع درمانی در شرایط اضطرار صورت پذیرفته است. رویکرد واقع‌بینانه و عمل‌گرای این متون، با تکیه بر داروهای مفردهٔ بومی و در دسترس و همچنین دسته‌بندی روشمند بیماری‌ها، بیانگر گذاری کلیدی از متون نظری نخبگانی به‌سوی راهنماهای بالینیِ کاربردی به‌شمار می‌رود. علاوه بر این، تأکید مؤکد این آثار بر تدابیر حفظ‌الصحه (شامل اصول شش‌گانهٔ ضروریه، تغذیه و اصلاح سبک زندگی) گواهی بر ترویج زودهنگام مفهوم «خودمراقبتی» فعالانه در تاریخ پزشکی است که پیش از بروز عارضه، بر پیشگیری تمرکز دارد.

در چارچوب جامعه‌شناسی علم، کارکرد بنیادین این گونهٔ نگارشی در «انحصارزدایی» از اتوریتهٔ (قدرت) طبقهٔ خاص نخبگان و اطبای درباری نهفته است. این رسالات، با انتقال مفاهیم کاربردی طب به بطن جامعه، نقش بسزایی در تمرکززدایی از دانش پزشکی ایفا کردند و ضمن ثبت کتبی و روشمندِ دستاوردهای طب فولکلور و بومی و تجربه‌محور، مانع از گسست تاریخی این مواریث شدند. شعاع تأثیر این الگوی تقلیل‌یافته و در عین حال پاسخگو، محدود به مرزهای تاریخ پزشکی نماند، بلکه به‌مثابهٔ یک ساختار تکرارشونده، به سایر حوزه‌های علوم اسلامی نیز تسری یافت و الهام‌بخش تألیف متون مرجعی شد که رسالتشان راهبری عوام در غیاب متخصصان بود (که بارزترین نمونهٔ آن در حوزهٔ فقه، کتاب من لا یحضره الفقیه است).

در میان تمامی آثار شناسایی‌شده در سیر تطور این گونهٔ نگارشی، رسالهٔ من لا یحضره الطبیب تألیف محمد بن زکریای رازی، به‌واسطهٔ جامعیت در پوشش نظام‌مند بیماری‌ها، تکیه بر مشاهدات بالینی (Clinical Observations) و پرهیز از حشو، نقطهٔ عطف و قلهٔ تکامل این گونهٔ تألیفی محسوب می‌شود؛ اثری که تواتر استنساخ و توجّه به آن در شرق و غرب، گواه جایگاه فراتاریخی آن است. درنهایت، انتظار می‌رود مستندسازی کتاب‌شناختیِ ارائه‌شده در این مطالعه، افق‌های جدیدی را برای پژوهش‌های آتی در حوزهٔ تاریخ علم بگشاید. تمرکز بر تصحیح انتقادی (Critical Edition) نسخه‌های خطیِ مهجور در این حوزه (نظیر آثار جمال‌الدین طبیب و ازرقی یمنی) و انجام مطالعات تطبیقی میان‌فرهنگی، می‌تواند درک ما را از سیر تکامل ادبیات خودمراقبتی و تاریخ اجتماعیِ سلامت ارتقا بخشد.

این مقاله مستخرج از پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خانم مرجان حسین‌پور در گروه تاریخ علوم پزشکیِ دانشگاه علوم پزشکی ایران، به راهنمایی دکتر حامد آرضائی و دکتر محمد صدر است.

تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافعی برای گزارش وجود ندارد.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

References

1. Ibn Abi Usaybi'a A. *ʿUyūn al-Anbāʾ fī Tabaqāt al-Atibbāʾ*. Cairo: Egyptian General Book Authority; 2001. Vol.1. [In Arabic].
2. Ibn Abi Usaybi'a A. *ʿUyūn al-Anbāʾ fī Tabaqāt al-Atibbāʾ*. Translated by Ghazban J. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. Vol.1. [In Persian].
3. Sezgin F. *Tarikh-i Nigārish'hā-Yi ʻArabī* (History of Arabic manuscripts). Translated by Jahandari K. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2001. Vol 1. [In Persian]
4. Al-Baghdadi A. *Maqalatan fi al-Hawass wa Masa'il Tabi'iyah*. Abdou S, Ghalioungui P. Kuwait: Kuwait Government Press; 1972. [In Arabic].
5. Al-Bīrūnī AM. *Al-Saydanah fi al-Tibb* (Pharmacy in medicine). Translated by Mozaffarzadeh B. Tehran: Academy of Persian Language and Literature; 2004. [In Persian].
6. Ibn Abi Usaybi'a A. *ʿUyūn al-Anbāʾ fī Tabaqāt al-Atibbāʾ*. Translated by Ghazban J. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. Vol.2. [In Persian].
7. Al-Ishbili AM. *Umdat al-Tabib fi Ma'rifat al-Nabat*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī; 1995. [In Arabic].
8. Ibn al-Baytār A. *Al-Jāmi li-Mufradāt al-Adwiya wa-l-Aghdhiya*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʻIlmīyah; 1991. [In Arabic].
9. Karami T, Ghassemlou F, Sadr M. *Razi, Mohammad ibn Zakariya*. In: Encyclopedia of the World of Islam). Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation; 2014. Vol.19. P:157-181. [In Persian].
10. Adamson P. *Mohammad ibn Zakariya al-Razi*. Translated by Mohseni Seifabadi M, Arezaei H. Ilahiyat (Journal of Theology). 2022;4(6):47-74.
11. Rhazes. *Man Lā Yahduruhu al-Tabīb*. Baghdad: Dār al-Shu'un al-Thaqafiya al-Amma; 1991. [In Arabic].
12. Ala al-Din Tabib M. *Tuhfa Sulaymaniyah*. Corrected by Rezaeipour N, Mozayyeni P. Tehran: Iranian Traditional Medicine Publications; 2019. [In Persian].
13. Al-Betanoni KH, Al-Betanoni AK. *Atibba' Misr 'Abr al-'Usur al-Islamiyah* (Physicians of Egypt through the Islamic ages). Cairo: Dār al-Ma'arif; 2009. [In Arabic].
14. Al-Balkhi AA. *Masalih al-Abdan wa al-Anfus* (Sustenance for bodies and souls). Cairo: Institute of Arabic Manuscripts; 2005. [In Arabic].
15. Mazor A, Lev E. A Mosaic of Medieval Historical Sources-The Biography of the Egyptian Jewish Physician Ibn Jumayʿ. Revue Des Études Juives. 2022;181(1):87-110.
16. Ibn al-Athir AI. *Al-Kamil fi al-Tarikh* (The complete history). Beirut: Dār Sader; 1965. Vol.1. [In Arabic].
17. Ibn Jumayʿ al-Isra'ili H. *Fi Mahiyat al-Saqanqur* (On the nature of Skink). Topkapi Palace Museum Library, Ahmed III Collection, No:2136. [In Arabic].
18. Diyanat A. *Ibn Jumay'*. The great Islamic encyclopedia. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopedia; 2020. Vol.8. P:75. [In Persian].
19. Hamarneh S. *Fihris al-Makhtūtāt al-Zāhirīyah (Al-Tibb wa al-Saydalah)* (Index of Zahiriyah manuscripts: Medicine and pharmacy). Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Arabic].
20. Ibn al-Akfānī M. *Ghunyat al-Labib 'inda Ghaybat al-Tabib* (The wealth of the wise in the absence of a physician). Edited by: Mahdi Abbas S. Baghdad: Center for the Revival of Arab Scientific Heritage; 1989. [In Arabic]
21. The Centre for the Great Islamic Encyclopedia. *Ibn al-Akfani*. The Great Islamic Encyclopedia [Internet]. 2020. Available from: https://www.cgie.org.ir/fa/article/222317/2/18/2026. 2:16:20. [In Persian].
22. Al-Safadi Kh. *Al-Wāfī bi al-Wafayāt* (The comprehensive book of obituaries). Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 1999. [In Arabic].
23. Al-ʿAjlānī M. *Tuhfat al-Arib 'inda Man la Yahduruhu al-Tabib* (The gift of the wise for him who has no physician) [Internet]. Available from: https://www.kapl.org.sa/library/31/manuscripts. 2026-07-20 .[In Arabic].
24. Jamal al-Din Tabib. *Nuzhat al-Arib Haythu Lam Yujad al-Tabib* (The promenade of the wise where no physician is found) .Berlin: State Library; No:6405. [In Arabic].
25. Al-Azraqī al-Yamanī I. *Tashil al-Manafi' fi al-Tibb wa al-Hikma* (Facilitating benefits in medicine and wisdom). Muscat: Arab Capital of Culture; 2006. [In Arabic].
26. Al-Azraqī al-Yamanī I. *Mughni al-Labib Haythu la Yujad al-Tabib* (The enricher of the wise where no physician is found) Topkapi Palace Museum Library, Ahmed III Collection. No:A2136. [In Arabic].

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]

Original Research
(History of Medicine)

Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the "Man Lā Yaḥḍuruhu al-Ṭabīb" genre abstract

Marjan Hosseinpour[a], Hamed Arezaei[b]*, Mohammad Sadr[b]

[a]Department of History of Medicine, Faculty of Iranian Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran
[b]Institute for Studies in Medical History, Persian and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

Abstract

The literary genre and compositional tradition of *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Ṭabīb* (medical guidelines for those lacking access to a physician) represents one of the most invaluable, practical, and influential currents in the history of medical literature. This genre emerged to promote self-care, enhance public health preservation (*Ḥifẓ al-Ṣiḥḥa*), and provide basic therapeutic interventions utilizing readily accessible simple drugs (*Materia Medica*) when skilled physicians were unavailable. Although the historical roots of this tradition can be traced back to the texts of ancient medical schools, it achieved a remarkable zenith of structural maturity and proliferation during the Islamic civilization. Given that this significant historical current has rarely been scrutinized through a cohesive typological approach, the present research was undertaken to identify, comprehensively introduce, and trace the historical evolution of this literary form. Adopting a descriptive-historical and bibliographic methodology, this qualitative study is predicated on a systematic survey of authoritative domestic and international manuscript catalogs (such as Fankha, Al-Fihrist, Gallica, and Şeşen) alongside academic databases. Data analysis reveals that the corpus associated with this genre can be classified into two macro-categories: "lost works," whose titles are merely attested in surviving historical texts (e.g., the treatises of Rufus of Ephesus, Oribasius, Philagrius, and ʿĪsā ibn Māssa), and "extant works," whose manuscripts are preserved to this day (including the enduring treatises treatises of Muhammad ibn Zakarīyā al-Rāzī, Ibn Jumayʿ, Ibn al-Akfānī, Ibn al-ʿAjlānī, Jamal al-Din Tabib, and Al-Azraqī al-Yamanī). The findings demonstrate that despite sharing a fundamental mission to popularize and democratize medical knowledge, these treatises exhibit substantial divergence in their theoretical frameworks and the breadth of their content. Ultimately, texts belonging to the *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Ṭabīb* genre have not only played a pivotal role in the popularization of science and the preservation of indigenous therapeutic heritage, but have also transcended the strict boundaries of medicine. They functioned as structural and conceptual paradigms for compiling reference works across other disciplines within the Islamic sciences, and their study offers a novel vantage point into the history of public health.

Keywords: History of Medicine; Self-Care; Descriptive bibliography; Medical as topic manuscripts; Rhazes

Corresponding Author: Arezaei.a@iums.ac.ir

Please cite this article as:
Hosseinpour M, Arezaei H, Sadr M. Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the "Man Lā Yaḥḍuruhu al-Ṭabīb" genre abstract. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2026;17(2):95-106.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-24]